

■ شناسایی رنگینه‌ها و رنگ‌دانه‌های به‌کاررفته
در تزیینات و مرکب نسخ خطی قرآنی دوره صفوی
رویا بهادری | فرانک بحرالعلومی

■ چکیده

هدف: هدف پژوهش حاضر شناسایی رنگینه‌ها و رنگ‌دانه‌های به‌کاررفته در تزیینات نسخ خطی قرآنی دوره صفویه با روش‌های دستگامی و مقایسه آن‌ها با مواد ذکرشده در رساله‌های کتاب‌آرایی است. برای اهداف حفاظتی و مرمتی نیز باید مواد رنگ‌دهنده شناسایی شود تا فرایند فرسایش و چگونگی پاک‌سازی و درمان آن‌ها معلوم گردد.

روش و رویکرد پژوهش: این پژوهش از نوع آمیخته است که گردآوری داده‌ها بر اساس اطلاعات حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و روش‌های دستگامی است. در این پژوهش از روش شیمی تر، میکروسکوپ الکترونی روبشی مجهز به تجزیه شیمیایی پاشندگی پرتوی ایکس (SEM-EDX)، طیف‌سنجی لیزری رامان و طیف‌سنجی زیرقرمز تبدیل فوریه (FTIR) مجهز به سلول انعکاسی ATR استفاده شد.

یافته‌های پژوهش: در این پژوهش شانزده نمونه از رنگ‌های آبی، قرمز و سبز به‌کاررفته در جدول‌کشی، علامت‌آیه و مرکب‌شش نسخه خطی منسوب به دوره صفویه بررسی و شناسایی شد. نتایج بررسی رنگ‌ها نشان داد که لاجورد، نیل، آزوریت و سفید سرب (کربنات بازی سرب) در رنگ‌های آبی؛ شنگرف، سرنج و روناس (آلیزارین) در رنگ‌های قرمز و زنگار (وردیگریس) و سفید سرب در رنگ‌های سبز تزیینات و مرکب این نسخ قرآنی استفاده شده است. تاریخچه کاربرد رنگینه‌ها و رنگ‌دانه‌های شناسایی شده نشان می‌دهد که از همه آن‌ها در رساله‌های قدیمی نام برده شده و از مواد متداول در دوره صفویه بوده است و بدین ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که هیچ تناقضی بین مواد استفاده‌شده و دوره تاریخی مورد نظر (صفویه) وجود ندارد.

کلیدواژه‌ها

کتاب‌آرایی، رنگینه، رنگ‌دانه، صفوی

مطالعات آرشیوی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و هفتم، دفتر اول، (بهار ۱۳۹۶)، ۱۲۵-۱۰۴
تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۴/۱۲ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۴

شناسایی رنگینه‌ها و رنگ‌دانه‌های به کار رفته در تزیینات و مرکب نسخ خطی قرآنی دوره صفوی^۱

رویا بهادری^۲ | فرانک بحرالعلومی^۳

مقدمه

رنگ در تزیینات و آرایه‌های نسخ خطی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، به همین دلیل در اغلب نسخه‌های خطی مربوط به کتاب‌آرایی، بخشی نیز به رنگ‌های مورد استفاده برای تزیین نسخه‌های خطی و چگونگی تهیه آن‌ها اختصاص یافته است. در این متون در خصوص چگونگی ساخت مدادهای الوان و رنگ‌های مورد استفاده در نسخ از موادی مانند نیل^۴، زرنیخ^۵ و سنگرف^۶ برای رنگ‌های آبی، زرد و سرخ نام برده شده است (طبری، ۱۳۹۱). معزین بادیس (۳۹۸-۴۵۴ق) در رساله عمده‌الکتاب در خصوص مواد استفاده شده در آن زمان و طریقه کتابت می‌نویسد که: برای ایجاد رنگ زرد از زرنیخ، برای سبز از زنگار^۷، برای قرمز از سنگرف و سرنج^۸ و برای رنگ سفید از سفید سرب (سفیداب سرب)^۹ و برای رنگ نقره‌ای از طلق (میکا^{۱۰})، توتیا^{۱۱} (روی اکسید)، قلع و جیوه استفاده می‌شده است (معزین بادیس، ۱۳۸۹). مواد دیگری مانند لاجورد^{۱۲} و اخرا^{۱۳} نیز از دیرباز در نقاشی و کتاب‌آرایی کاربرد داشته است و در کتاب‌های مختلف از آن‌ها نام برده شده است. برای مثال در «رساله در بیان کاغذ، مرکب و حل الوان» مربوط به قرن نهم روش تهیه لاجورد به اجمال آورده شده است (مایل هروی، ۱۳۷۲، ص ۶۲). در برخی از رساله‌ها نیز به‌طور مشروح درباره مواد استفاده شده در تزیینات و آرایه‌های نسخ خطی و چگونگی تهیه آن‌ها مطالبی ذکر شده است (منشی قمی، ۱۳۵۹، ص ۸۷؛ مایل هروی، ۱۳۷۲)، ولی بدیهی است که نکات بسیاری نیز مبهم است و تاکنون فهرست کامل این مواد استخراج

۱. این مقاله مستخرج از طرحی پژوهشی

در پژوهشگاه میراث فرهنگی است که عنوان آن «شناسایی رنگ در سطوح آثار تاریخی ایران و بررسی تخریب آن از دیدگاه فیزیک و شیمیایی - مرحله اول: شناسایی رنگ روی کاغذ» است.

۲. مربی و عضو هیئت علمی پژوهشکده حفاظت و مرمت آثار تاریخی- فرهنگی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری rich.ir/bahadori@

۳. مربی و عضو هیئت علمی پژوهشکده حفاظت و مرمت آثار تاریخی- فرهنگی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری bfaranak@yahoo.com

4. Indigo/Wood: C₁₆H₁₀N₂O₂

5. Orpiment/Auripigmentum: As₂S₃

6. Vermilion/Cinnabar: HgS

7. Verdigris: Cu(CH₃COO)₂.nCu(OH)₂

8. Minium/Red lead: Pb₃O₄

9. Lead White: 2PbCO₃.Pb(OH)₂

10. Mica (Silicate minerals)

11. Vitriol (ZnO)

12. Lazurite/Ultramarine/Lapis

Lazuli: Na₄Al₃Si₃O₁₀S₂₋₄

13. Red ochre/red earth: Fe₂O₃.nH₂O

نشده است. همچنین معلوم نیست که آیا مواد دیگری علاوه بر آنچه در این رساله‌ها گفته شده، نیز به کار می‌رفته است یا خیر؟

در جدول ۱ موادی آمده است که برای رنگ‌آمیزی تزیینات و آرایه‌های نسخ خطی در رساله‌های مختلف تا دوره صفویه ذکر شده است. البته عمده مطالب درباره ساخت موادی برای رنگ کردن کاغذ است؛ اما در عین حال توضیحاتی درباره چگونگی فراهم‌آوری رنگ‌هایی مانند زنگار، شنگرف و سفیداب نیز داده شده است. در این نسخ برای تثبیت رنگ به افزودن موادی مانند آب مازو، سرکه انگور، آب مورد، آب پوست انار، زاج، زاج قبرسی، آب شاه‌توت، آب لیمو، آب انار ترش، نوشادر و برای قوام رنگ (به‌عنوان بست) استفاده از موادی مانند صمغ عربی، نشاسته، آب سبوس و صمغ (به‌صورت کلی) توصیه شده است.

نام رساله	مؤلف	تاریخ	رنگینه (مواد گیاهی یا حیوانی)	رنگ‌دانه‌ها (مواد معدنی)
عمده‌الکتاب	ابن بادیس صنهوچی	قرن پنجم ق	بقم، زعفران، سماق، گل شقایق نعمانی، نیل	زرنیخ، زنجفر، سرنج، سفیداب، شنگرف، طلق، لاجورد، مرغش
رساله در بیان کاغذ، مرکب و حل الوان	ناشناس	قرن نهم	بقم، زعفران، کبوده، لاک، گل معصفر، نیل	زرنیخ، زنگار، طلق، گل هرمز، لاجورد
مدادالخطوط	میرعلی هروی	قرن نهم و دهم	-	زنگار، شنگرف
سوادالخط	مجنون رفیقی هروی	قرن نهم و دهم	زعفران	زنگار، شنگرف
آداب‌المشق مجنون رفیقی هروی	-	-	زعفران، گل پکم، نیل	-
گلزار صفا	صیفی	قرن دهم	گل معصفر	زرنیخ، زنگار، سفیداب، شنجرف، گل هرمز، لاجورد
خط و مرکب	حسین عقیلی رستم‌داری	قرن دهم	شاهاب معصفر	زرنیخ، زنگار، سفیداب، شنجرف، طلق، گل هرمز، لاجورد
قانون‌الصور	صادق بیک افشار	قرن دهم	لاک	زنگار، سرنج، سفید سرب (سفیداب)، شنجرف
جواهرالصنایع	مؤلف ناشناس	دوره صفویه	بقم، روناس، زعفران، گل معصفر، نیل	زنگار، زرنیخ، سفید سرب، مرقس‌شیشای سوخته

جدول ۱

لیست مواد رنگ‌زای استفاده‌شده در
کتاب آرای، مستخرج از رساله‌ها

بررسی رنگینه‌ها و رنگ‌دانه‌های به کاررفته در نسخ خطی

لاجورد از دیرباز در تزیین نسخ خطی استفاده می‌شده است. در کتاب غرائب الفنون و ملاح العیون مربوط به قرن پنجم قمری که در کتابخانه بودلیان نگهداری می‌شود، برای ترسیم رنگ آب‌ها و آسمان از لاجورد به تنهایی یا در ترکیب با مواد دیگر استفاده شده است (Chaplin, 2006: 865). لاجورد طبیعی از کانی کمیاب آن به نام لاپیس لازولی تهیه می‌شده است اما در سال ۱۸۳۰ لاجورد به‌طور مصنوعی تهیه و وارد بازار شد. شناسایی لاجورد با روش‌های شیمیایی و دستگاهی امکان‌پذیر است (Plesters, 1997, p 45). نیل رنگ‌دانه‌ای آلی است که از تخمیر برگ‌های دو نوع درخت ایندیگوفر^۱ و سسمه^۲ - که هر دو بومی آسیا هستند - با آب یا در یک محلول قلیایی به دست می‌آید. استفاده از نیل در جهان برای رنگرزی الیاف سابقه‌ای چند هزار ساله دارد. از دیرباز در تزیین نسخ خطی از نیل برای تهیه رنگ و مرکب آبی استفاده می‌شد و در منابع مختلف به چگونگی تهیه نیل برای کتاب‌آرایی و نیز تهیه رنگ‌های آبی و سبز با استفاده از مخلوط نیل و رنگ‌دانه‌های دیگر مثل زرنیخ پرداخته شده است (Schweppe, 1997, p 81; Balfour-Paul, 1990, p 56). از آزریت^۳ که یکی از کانی‌های مس است در هیچ‌یک از منابع قدیمی برای تزیین نسخه‌های خطی ایران نامی برده نشده است ولی در تذهیب نسخه‌های خطی اروپایی از آن به‌وفور نام برده شده است (Delamar and Guieau, 2010, p 46). روناس یا آلیزارین^۴ یک ترکیب گیاهی و یکی از پرکاربردترین رنگ‌های قرمز در ایران بوده است. این گیاه به‌طور گسترده در فارس و اصفهان کشت می‌شد و کاربرد آن در رنگرزی پارچه و الیاف بوده است؛ اما درباره استفاده از آن در تذهیب و کتاب‌آرایی در منابع کمتر سخن گفته شده است؛ برای مثال در رساله حلیة الکتاب فقط اشاره شده است که «اگر روناس [را] سه روز در آب تر کند، بعده^۵ نویسد به آب او، از هر چیز لطیف‌تر برآید» (مایل هروی، ۱۳۷۲). پورتر نیز که درباره کتاب‌آرایی و نقاشی در جهان اسلام کار کرده است می‌نویسد که «غالباً در رساله‌ها از این رنگ برای رنگ کردن پارچه یاد شده و جای شگفتی است که به کاربرد آن برای کاغذسازی اشاره‌ای نشده است» (پورتر، ۱۳۸۹). این ماده در سال ۱۸۶۹ به‌طور مصنوعی هم تهیه و جایگزین روناس طبیعی شد. برای شناسایی این ترکیب که ساختار آلی دارد از روش‌های آنالیز ترکیبی استفاده می‌شود (Schweppe and Winter, 1997: 109). شنگرف و سرنج از رنگ‌دانه‌های قرمز هستند که از دوران باستان استفاده می‌شدند. شنگرف رنگ‌دانه‌ای سمی است که هم به‌صورت کانی طبیعی از معادن استخراج می‌شود و هم به‌صورت مصنوعی از ترکیب گوگرد و جیوه ساخته می‌شود و بسیار پایدار است. آنالیز عنصری بهترین روش برای شناسایی این رنگ‌دانه است. (Gettens et al., 1997, p159)

1. Indigofera

2. Woad: Isatis tinctoria L

3. Azurite: $2\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$

4. Madder/Alizarin: $\text{C}_{14}\text{H}_8\text{O}_4$

۵. پس از آن

سرنج به صورت یک کانی طبیعی وجود دارد اما از حرارت دادن سفید سرب به همراه قلع تحت شرایط کنترل شده، به صورت مصنوعی نیز تولید می شود. با توجه به ساختار معدنی این ماده می توان از روش های متعدد این رنگدانه را شناسایی کرد (West Fitzhugh, 1986,p 109). روش تهیه رنگ از آن و استفاده در ساخت مرکب و تزئین نسخه های خطی در منابع متعددی ذکر شده است (مایل هروی، ۱۳۷۲). زنگار یا وردیگریس یک رنگدانه مصنوعی است که از دوران باستان کاربرد داشته است. این رنگدانه از تأثیر بخار اسید استیک بر فلز مس تهیه می شود. از این ماده به وفور در رساله ها برای ایجاد رنگ سبز به تنهایی یا مخلوط با مواد دیگر مثل زعفران^۱ نام برده شده است (Barkeshli and Ataiea, 2008). برای شناسایی این ماده می توان از روش های آنالیز عنصری و ترکیبی استفاده کرد (Kuhn, 1997: 131).

پیشینه تحقیق

استفاده از روش های آزمایشگاهی برای مطالعه و شناسایی رنگ های به کاررفته در نسخ خطی می تواند گامی در جهت رفع ابهامات و تدوین تاریخ هنر کتاب آرایبی باشد. با توجه به محدودیت مقدار نمونه، نیاز به استفاده از روش های غیر تخریبی^۲ برای شناسایی عناصر و ترکیبات به کاررفته، است. شناسایی این مواد می تواند گامی در جهت تهیه بانک اطلاعاتی از مواد و مصالح به کاررفته در هنر کتاب آرایبی در هر دوره، مقایسه آن با نسخ خطی و رساله های مربوطه و تدوین گوشه ای از تاریخ این هنر باشد. تاکنون مطالعات آزمایشگاهی اندکی در زمینه شناسایی رنگدانه ها و رنگینه ها در نسخ خطی دوره صفویه صورت گرفته است. البته پژوهش هایی در این زمینه بر روی رنگ های به کاررفته در دوره قاجار انجام شده است (حاجیانی و گرجی، ۱۳۸۷؛ Samanian et al, 2014). ولی با توجه به واردات مواد رنگ زار در دوره قاجار و جایگزینی آن ها با رنگ های سنتی، نتایج این پژوهش ها قابل تعمیم به نسخ مذهب دوره صفویه نیست. برای مثال حاجیانی و سامانیان در دو پژوهش جداگانه رنگ آبی به کاررفته در نقاشی های دوره قاجار را آبی پروس^۳ شناسایی کردند که رنگی مصنوعی است و در سال ۱۷۰۴م ساخته شده است.

ایو پورتر (۱۳۸۹) در کتابی درباره کتاب آرایبی در جهان اسلام با توجه به نسخه ها و رساله های مختلف، فهرستی از رنگ های به کاررفته در نقاشی روی کاغذ را ذکر کرده است. کثیری با استفاده از روش پرتوی ایکس القایی پرتون (PIXE) و میکروسکوپ نیروی اتمی (AFM) توانست وجود لاجورد را در کتاب یوسف و زلیخای جامی (۸۱۷-۸۹۸ق) متعلق به دوره صفویه شناسایی کند (Kasiri, 2015). برکشی در مقاله ای با استفاده از روش طیف سنجی زیرقرمز و میکروسکوپ نوری، رنگدانه های به کاررفته را در دوازده

1. Saffron
2. Non-Destructive Testing (NDT)
3. Prussian blue: $Fe_4[Fe(CN)_6]_3$

مجلس نگارگری از مینیاتورهای روی کاغذ در نسخه‌های مُذَهَّب دوره صفوی تا دوره قاجار آنالیز کرده است. (Barkashli, 2009) در این نقاشی‌ها تا دوره قاجار رنگ‌دانه‌هایی مانند زنگار، سنگرف، لاجورد، سرنج، اخرا، زرنیخ و رنگینه‌هایی مانند نیل و زعفران به کار رفته است؛ اما در نقاشی‌های دوره قاجار، موادی مانند سبز زمردی^۱ و آبی پروس نیز شناسایی شد که همه آن‌ها در اروپا از قرن هجدهم میلادی به بعد ساخته و وارد بازار شده‌اند. در بررسی یک نسخه خطی هفت‌پیکر نظامی مربوط به قرن ۱۰ق (۱۶ میلادی)، متعلق به موزه فیتزویلیام در انگلستان، روش‌های دستگامی قابل حمل مختلفی مانند طیف‌سنجی زیرقرمز، طیف‌سنجی لیزری رامان، فلورسانس پرتوی ایکس استفاده شده است. آنالیز سه پرده مینیاتور از این کتاب که دو تا از آن‌ها دارای تاریخ ۹۳۱ق (۱۵۲۵م) و سومی ۱۰۸۶ق (۱۶۷۵م) است نشان داد که در این دوره حدوداً ۱۵۰ ساله مواد مورد استفاده توسط هنرمندان تغییر نداشته است. در این نقاشی‌ها برای تهیه رنگ آبی از لاجورد، رنگ قرمز از سنگرف، رنگ سفید از سفید سرب، رنگ صورتی از قرمز دانه، رنگ بنفش از مخلوط قرمز دانه و لاجورد، رنگ زرد از زرنیخ، رنگ نارنجی مخلوطی از سرنج و زرنیخ و برای رنگ سبز از زنگار استفاده شده است (Anselmi, et al, 2016). در مقاله دیگری محمودی و همکاران با استفاده از دستگاه فلورسانس پرتوی ایکس قابل حمل، طیف‌نگاری انعکاسی فیبر نوری و فلئوریمتری مولکولی فیبر نوری، رنگ‌دانه‌ها و رنگینه‌های به کاررفته در نقاشی‌های مینیاتور یک نسخه از هفت‌اورنگ جامی کتابت ۹۶۱ق، دوره صفویه (۱۵۵۳م) را متعلق به موزه هنر شرق تورین ایتالیا را بررسی کردند. نتایج نشان داد که در این نقاشی‌ها مخلوطی از زعفران و نیل همراه با زنگار برای ایجاد طیف‌های مختلف رنگ سبز، مالاکیت^۲ برای رنگ سبز، سنگرف و اخرا برای رنگ قرمز، مخلوط سنگرف و سرنج برای قرمز، مخلوط لاجورد و نیل برای مرکب آبی و اخرا برای مرکب قرمز به کار رفته است (Mahmoudi Khorandi et al, 2016). در مقاله دیگری با استفاده از طیف‌سنجی لیزری رامان، رنگ‌دانه‌های مورد استفاده در نقاشی‌های یک نسخه کتابت شده در هرات مورخ ۹۹۷ق شناسایی شد که شامل لاجورد، زرنیخ، سنگرف، سرنج و سفیداب سرب بود (Hayes, et al, 2004). وجود سنگرف در مرکب قرمز پوست‌نوشته‌های قرآنی قرن چهارم نیز ثابت شده است (کردوانی و دیگران، ۱۳۹۳؛ لامعی و دیگران، ۱۳۸۸).

1. Emerald green;

2. Malachite: $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu(OH)}_2$

$\text{Cu(CH}_3\text{CO}_2)_2 \cdot 3\text{Cu(AsO}_2)_2$

روش کار

در ابتدا همه نمونه‌ها با لوپ از نوع زوم استریو میکروسکوپ^۱ یونیورسال با بزرگنمایی تا ۱۸۰ برابر بررسی و عکس برداری شدند؛ سپس رنگ‌ها با روش شیمیایی بررسی شدند. این بررسی شامل مطالعه اثر اسید، باز و در برخی موارد معرف‌های شیمیایی بر روی نمونه‌ها بود. برای آنالیز عنصری نقطه‌ای نمونه‌ها از میکروسکوپ الکترونی روبشی مجهز به تجزیه شیمیایی پاشندگی انرژی پرتوی ایکس (SEM-EDX)^۲ استفاده شد. این روش به مقدار کمی نمونه نیاز دارد و آماده‌سازی نمونه، مستلزم استفاده از روش‌های شیمیایی و فیزیکی خاصی نیست. دستگاه استفاده شده در این آنالیزها Tescan مجهز به دستگاه آنالیز عنصری Rontec بود. برای شناسایی رنگینه‌های آلی و برخی از رنگدانه‌های معدنی از دستگاه طیف‌سنج زیرقرمز تبدیل فوریه (FTIR)^۳ استفاده شد. دستگاه مورد استفاده Brucker مدل Tensor ۲۷ مجهز به سلول انعکاسی ATR^۴ (سل ZnSe) بود. برای آماده‌سازی نمونه‌ها، چند میلی‌گرم از نمونه با حدود ۲۰ برابر نمک برمید پتاسیم (KBr) در یک هاون عقیق ساییده شد و سپس تحت خلأ با اعمال فشار ده اتمسفر تبدیل به قرص شفاف با ضخامت یک میلی‌متر شد. در مواردی که امکان نمونه برداری وجود نداشت از روش بازتابش کلی تضعیف شده (ATR) استفاده شد. طیف‌ها برای روش قرص در ناحیه $4000-400 \text{ cm}^{-1}$ ، با ۳۲ بار پیمایش و تفکیک 4 cm^{-1} در دما و رطوبت اتاق ثبت شدند.

برای مطالعات تکمیلی و شناسایی برخی ترکیبات آلی و معدنی از روش طیف‌سنجی لیزری رامان^۵ استفاده شد که روشی جدید و قدرتمند است. دستگاه طیف‌سنج رامان به کاررفته در این کار، مدل Dispersive Raman Almega ساخت شرکت Nicolet، دارای پرتوی خروجی قطبی شده با طول موج ۵۳۲ nm ناشی از هماهنگ دوم لیزر Nd:YAG بود. از آنجایی که در مطالعه آثار هنری، غیرمخرب بودن روش اهمیت بسیاری دارد، شدت نور لیزر باید به گونه‌ای باشد که به نمونه آسیب نرساند، از این رو شدت نور لیزر روی ۶۵ mw تنظیم شد. جهت بالا بردن دقت در تاباندن نور لیزر بر نقاط مورد مطالعه از میکروسکوپی با بزرگنمایی ۵۰۰ برابر استفاده شد.

1. Stereo Microscope
2. Scanning electron microscopy in combination with energy dispersive X-ray microanalysis (SEM-EDX)
3. Fourier Transform Infrared Spectroscopy (FTIR)
4. Attenuated Total Reflection (ATR)
5. Raman Laser Spectroscopy

نمونه‌های مورد بررسی

در این کار پنج پاره قرآن^۱ اهدایی (S1-S5) و یک شجره‌نامه از مجموعه‌ای خصوصی (S6) که همه منسوب به دوره صفویه بودند برای آنالیز با روش‌های شیمیایی و دستگاهی انتخاب شدند (تصویر ۱). تعدادی از نسخه‌های مورد بررسی تاریخ‌دار بود و بعضی از آن‌ها براساس نوع خط و تزیینات تاریخ‌گذاری شدند. رنگ‌های به‌کاررفته در تزیینات این نسخه‌ها آبی، قرمز و سبز است که در جدول‌کشی، علائم انتهایی آیه‌ها و مرکب به‌کاررفته بود. ۱۶ نمونه رنگ از ۱۰ محل برداشته‌شده از نسخ، ۸ نمونه آبی، ۶ نمونه قرمز و ۲ نمونه سبز بود. مشخصات نسخ در جدول ۲ آمده است. از بعضی از محل‌های مشخص شده دو رنگ برداشته شده است. تزیینات طلایی رنگ به‌کاررفته در این شش نسخه در مقاله^۱ جداگانه‌ای با روش SEM-EDX شناسایی شدند که در همه رنگ‌های طلایی، آلیاژ طلا و نقره استفاده شده بود (بحرالعلوم و بهادری، ۱۳۹۰).

۱. در اصطلاحات نسخه‌شناسی، پاره قرآن به نسخه قرآنی گفته می‌شود که تنها بخشی از آن باقی مانده است.

تصویر ۱

شش نسخه خطی دوره صفوی که رنگ‌دانه‌های به‌کاررفته در تزیینات و مرکب آن‌ها شناسایی شد، شماره نسخه‌ها و محل‌های نمونه‌برداری در شکل مشخص شده است.

ردیف	شماره نسخه	مشخصات نسخه	رنگ به کار رفته در تزئین نسخه	رنگ به کار رفته در مرکب	محل نمونه برداری
۱	S۱	قرآن دو برگ	آبی، قرمز، طلایی، سبز	قرمز	خطوط حاشیه، علامت آیه
۲	S۲	قرآن چهار برگ	آبی، قرمز، طلایی	قرمز، طلایی	خطوط حاشیه
۳	S۳	قرآن با تعداد برگ زیاد	آبی، قرمز، طلایی	قرمز	خطوط حاشیه و تزئین سمت چپ
۴	S۴	قرآن با ۲۰-۳۰ برگ	آبی، قرمز، طلایی	قرمز	خطوط حاشیه و مرکب
۵	S۵	قرآن با ۲۰-۳۰ برگ	آبی، طلایی	قرمز، آبی	خطوط حاشیه و مرکب سرسوره
۶	S۶	شجره نامه	آبی، سبز	قرمز	خطوط حاشیه

جدول ۲

مشخصات نسخه های بررسی شده

بحث و تحلیل یافته ها

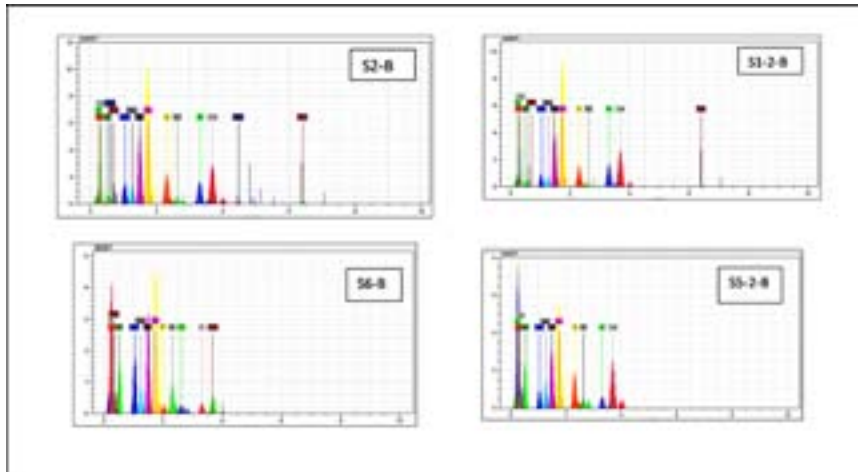
شناسایی مواد سازنده رنگ های آبی

برای شناسایی مواد سازنده رنگ های آبی که در خطوط حاشیه، علامت آیه و مرکب به کار رفته بود از آزمایش های شیمیایی و دستگاهی استفاده شد. از ۸ نمونه رنگ آبی، ۴ نمونه در اسید هیدروکلریک (HCl) سرد و رقیق بی رنگ شد، این بی رنگ شدن همراه با ایجاد گاز بدبوی سولفید هیدروژن (H_2S) بود که از مشخصه های رنگ دانه لاجورد است (plesters, ۱۹۹۷). طیف EDX نمونه ها نیز وجود عنصر سیلیسیم (Si) را به مقدار زیاد و عناصر گوگرد (S)، آلومینیم (Al)، سدیم (Na)، پتاسیم (K) و منیزیم (Mg) را به مقدار کمتر نشان داد. طیف EDX این چهار نمونه در تصویر ۲ آمده است. در طیف FTIR نمونه S2-B نوار 997 cm^{-1} به دلیل پیوند Si-O است که در لاجورد وجود دارد (تصویر ۳). لاجورد از رنگ دانه های متداول در دوره صفویه بوده و وجود آن در بسیاری از نسخه های ایرانی - اسلامی دوره صفوی و قاجار به اثبات رسیده است (Kasiri, 2015, p65; Koochakzai et al, 2016, p279).

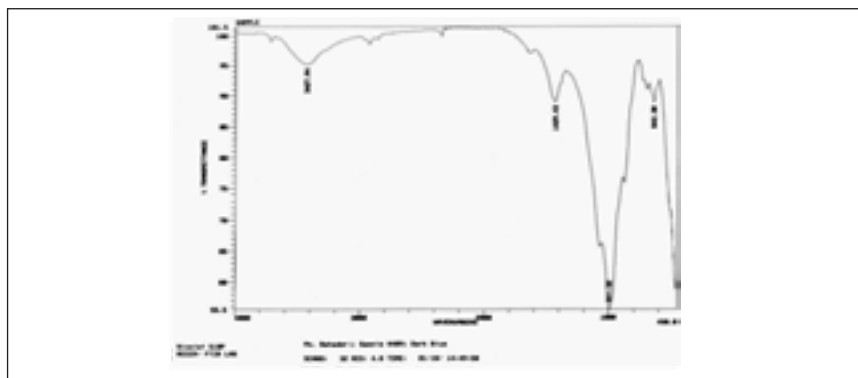
تصویر ۲

طیف EDX چهار نمونه رنگ آبی که
عناصر موجود در آنها وجود رنگ‌دانه
لاجورد را ثابت می‌کند.

تصویر ۳

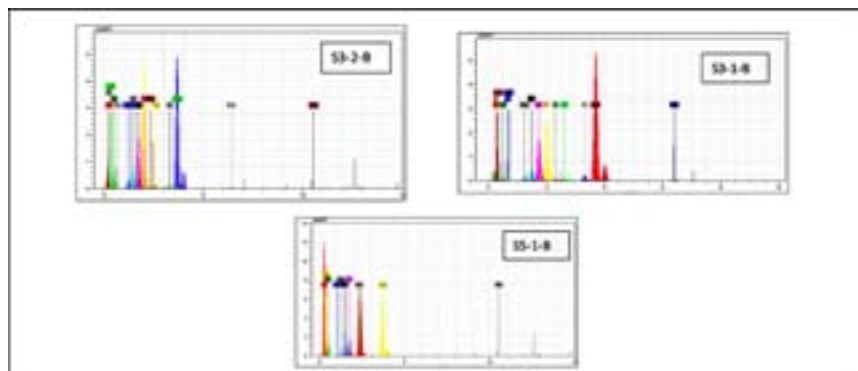
طیف FTIR نمونه S2-B که پس از
تراشیدن رنگ از سطح نمونه به روش
قرص تهیه شده است.

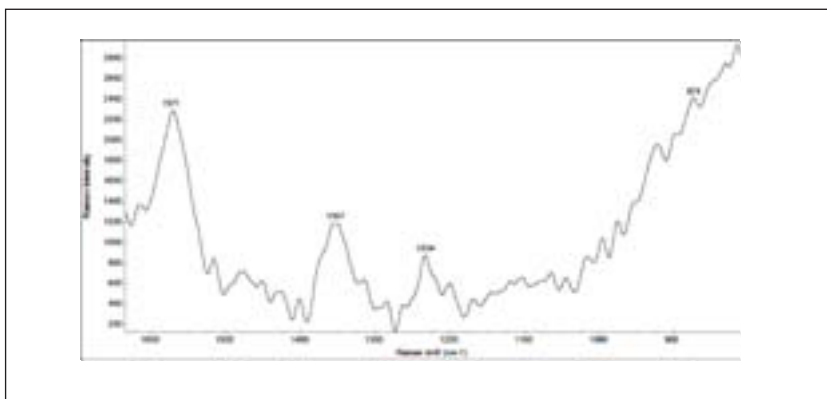

اسید هیدروکلریک سرد و رقیق بر سه نمونه دیگر هیچ اثری نداشت و تغییر رنگی در
آنها مشاهده نشد. طیف EDX این رنگ‌های آبی وجود کربن و اکسیژن را به مقدار زیاد
و کلسیم (Ca)، فسفر (P)، سرب (Pb)، سیلیسیم (Si)، آهن (Fe)، پتاسیم (K) آلومینیم (Al)
و منیزیم (Mg) را به مقدار کمتر نشان داد که می‌تواند به علت وجود رنگینه‌ای با ساختار
آلی باشد (تصویر ۴).

تصویر ۴

طیف EDX سه نمونه رنگ آبی که اسید
آنها را بی‌رنگ نکرد.

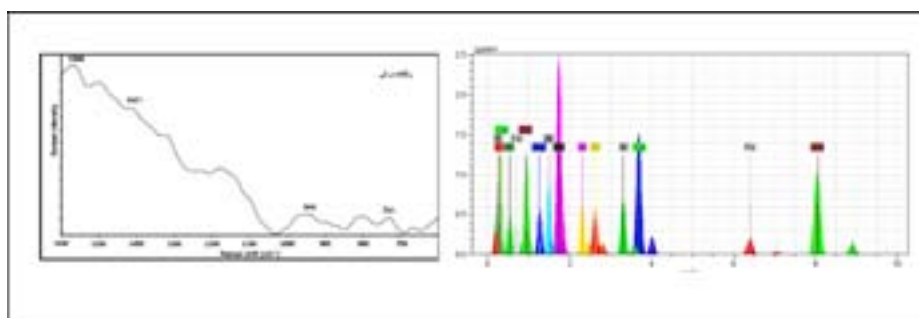

تصویر ۵

طیف رامان S3-2-B که وجود رنگینه نیل را نشان می‌دهد

برای شناسایی ترکیبات به کاررفته در این نمونه‌ها از آن‌ها طیف لیزری رامان گرفته شد. با توجه به نوارهای 874، 1234، 1357، 1571 cm^{-1} در طیف رامان این نمونه‌ها و مقایسه آن‌ها با مراجع، مشخص شد که در این سه نمونه از رنگینه نیل استفاده شده است. تصویر ۵ طیف رامان نمونه S3-2-B را نشان می‌دهد. پیک 1572 cm^{-1} از پیک‌های خیلی قوی در طیف رامان نیل است که وجود پیک 1571 cm^{-1} در نمونه، تأییدی بر وجود نیل است (Schweppe, 1997, vol 3, P81). در طیف EDX دو نمونه‌ای که در آن‌ها نیل شناسایی شد (S5-1-B و S3-2-B) سرب وجود داشت که می‌تواند تأییدی بر وجود سفید سرب باشد که برای روشن کردن یا جسمیت بخشیدن به رنگینه نیل اضافه شده است (Gettens and Fitzhugh, 1997, vol 2, P77). کاربرد نیل و سفید سرب در نسخ دوره صفوی متداول بوده و از آن به‌وفور نام برده شده است (مایل هروی، ۱۳۷۲، ص ۲۳۰).

طیف EDX رنگ آبی به کاررفته در نمونه S4-1-B، مس (Cu) را با غلظت بالا نشان داد که می‌تواند به علت وجود ترکیبات مس در این رنگ باشد. این نمونه در اسید بی‌رنگ شد ولی بوی گاز H_2S به مشام نرسید. طیف رامان این رنگ به علت وجود نوارهای 1568، 1421، 944 cm^{-1} 731 نشان‌دهنده آزوریت با فرمول شیمیایی $2\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$ است (Gettens and Fitzhugh, 1997, vol 2, P23). طیف EDX و رامان این نمونه در تصویر ۶ آمده است.

تصویر ۶

طیف EDX و رامان نمونه S4-1-B

شماره نسخه	شماره نمونه	درصد عناصر موجود در آنالیز EDX رنگ‌های آبی													شماره نسخه
		P	Cu	Cl	S	Fe	Pb	K	Na	Mg	Al	Ca	Si	O	
SI	SI-2-B	-	-	0/88	4/44	0/5	-	4/66	3/92	2/23	9/87	8	22/84	31/51	11/15
S2	S2-B	-	-	1/92	6/29	0/83	-	4/52	5/61	3/82	11/97	8/29	24/36	22/08	9/41
S3	S3-1-B	12/03	-	0/59	0/45	0/98	-	1/01	-	1	2/48	72	7/39	36/41	9/35
S3	S3-2-B	-	-	0/72	17/02	1/27	0/99	0/93	-	1/17	2/82	30/75	6/82	18/14	19/38
S4	S4-1-B	-	51/35	2/52	2/57	1/66	-	2/60	-	3/73	4/86	6/31	10/97	37/41	11/86
S5	S5-1-B	-	-	-	-	-	18/66	-	-	0/15	2/31	12/35	1/58	16/37	48/58
S5	S5-2-B	-	-	2/60	6/14	-	-	2/76	2/72	3/5	7/35	12/64	14/36	34/19	13/73
S6	S6-B	1/13	-	1/62	3/84	-	-	1/83	5/91	2/55	9/12	3/29	13/67	31/69	25/18

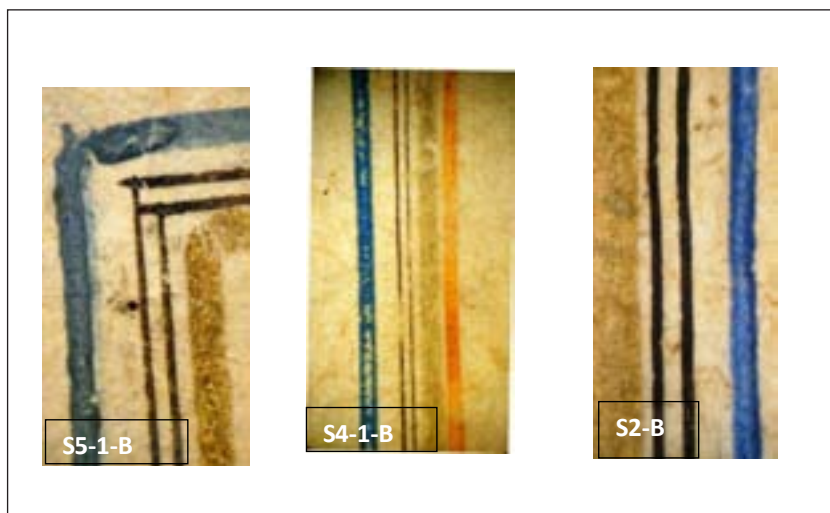
جدول ۳

نتایج آنالیز نیمه کمی عنصری رنگ‌های
آبی با روش EDX

ماده شناسایی شده

وجود سایر عناصر مثل کلسیم، منیزیم، فسفر، آهن، پتاسیم، سدیم، کلر و آلومینیم در رنگ آبی نمونه‌ها می‌تواند به علت وجود مواد پرکننده در کاغذ و رنگ، مثل کلرید سدیم (NaCl)، کربنات کلسیم (CaCO_3)، زاج یا سولفات پتاسیم و آلومینیم ($[\text{AlK}(\text{SO}_4)_2]$)، کربنات منیزیم (MgCO_3) فسفات آهن $[\text{Fe}_3(\text{PO}_4)_2]$ و کربنات آهن (FeCO_3) باشد که از آن‌ها در منابع برای تهیه مرکب و افزودنی‌های کاغذ نام برده شده است (مایل هروی، ۱۳۷۲، ص ۷۹۰). نتایج آنالیز نیمه کمی EDX رنگ‌های آبی در جدول ۳ و مقایسه رنگ‌های آبی به‌کاررفته در نسخه‌های خطی در تصویر ۷ آمده است.

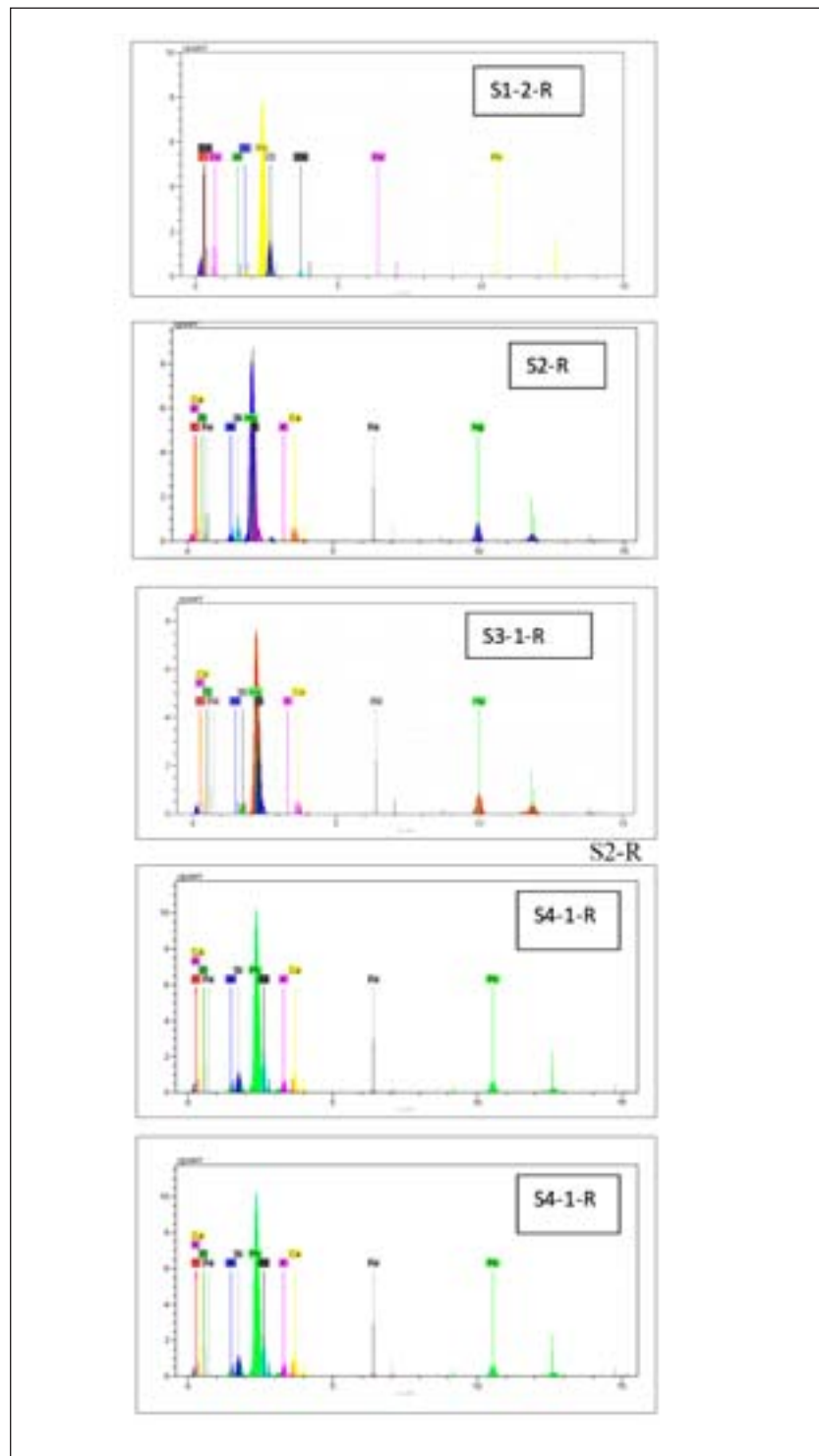

تصویر ۷

تصاویر میکروسکوپی از کاربرد رنگ آبی در سه نمونه (S2-B) لاجورد، (S4-1-B) آزریت و (S5-1-B) مخلوط نیل و سفید سرب، بزرگنمایی 40X

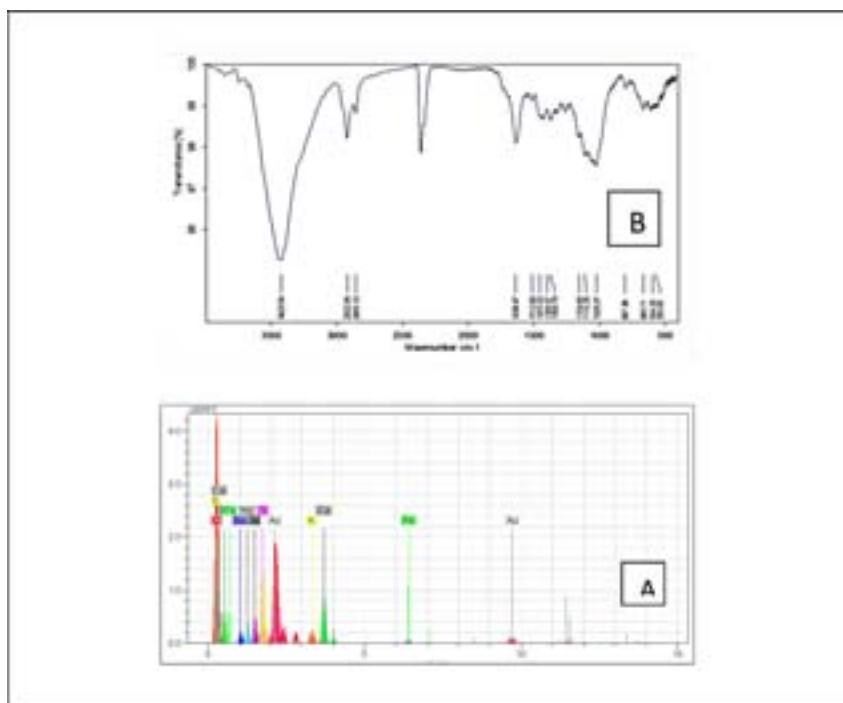
شناسایی مواد سازنده رنگ‌های قرمز

رنگ قرمز در نسخه‌های موردبخت در خطوط حاشیه، علامت آیه و مرکب به کار رفته است. نتایج EDX سه نمونه، شامل عنصر جیوه (Hg) با درصد بالا بود که به علت کاربرد شنگرف (HgS) در رنگ قرمز است. درصد بالای سرب (pb) در طیف EDX دو نمونه دیگر نشان‌دهنده وجود سرنج (pb_3o_4) است (تصویر ۸). طیف EDX یک نمونه نیز فاقد جیوه، آهن و سرب بود و فقط کربن و اکسیژن را به مقدار زیاد نشان داد که می‌تواند به دلیل وجود مواد آلی در این نمونه باشد. نوارهای 1025 و 1386 و 1456 و 1639 و 2922 cm^{-1} در طیف FTIR این نمونه وجود روناس را ثابت کرد. طیف‌های EDX و FTIR این نمونه در تصویر ۹ آمده است. در طیف EDX این نمونه مقداری طلا وجود داشت که می‌تواند به علت وجود تزئینات طلایی در زیر لایه رنگ قرمز باشد. مقایسه کاربرد رنگ قرمز در تزئینات نسخه‌های خطی در تصویر ۱۰ و نتایج آنالیز نیمه کمی رنگ‌های قرمز با روش EDX در جدول ۴ آمده است.

تصویر ۸

طیف EDX نمونه‌های قرمز

تصویر ۹

طیف EDX (A) و طیف FTIR (B) نمونه
S1-1-R که نشان دهنده آلیزارین (روناس)
است.

تصویر ۱۰

تصاویر میکروسکوپی از کاربرد رنگ قرمز در
تزیینات نسخ خطی، سرنج، (S1-2-R)، سرنج، (S2-R)
شنگرف، (S4-1-R) سرنج، بزرگنمایی 40X

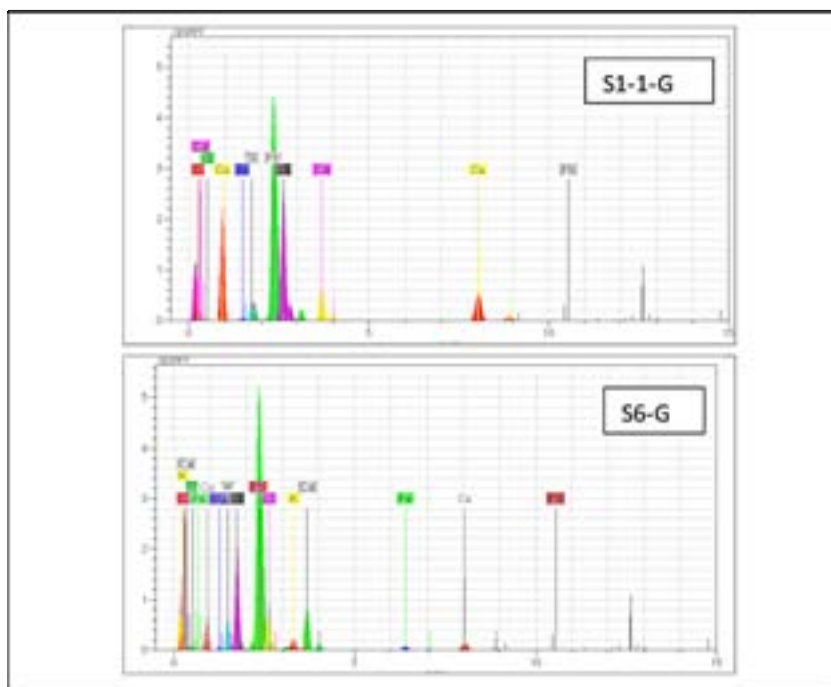
جدول ۴

نتایج آنالیز نیمه کمی عنصری رنگ‌های
قرمز با روش EDX

شناسایی	عناصر موجود در آنالیز EDX												شماره نمونه	شماره نسخه		
	Au	Cl	Hg	S	Fe	Pb	K	Na	Mg	Al	Ca	Si			O	C
آبیاری	2/01	-	-	-	0/24	-	0/52	1/08	1/23	1/17	1/70	2/72	85/65	3/58	S1-1-R	S1
سبز	-	6/39	-	-	0/31	61/60	-	-	-	-	1/86	-	-	29/84	S1-2-R	S1
سنگی	-	-	51/45	9/64	0/56	-	0/64	-	-	1/06	3/03	2/08	15/93	15/59	S2-R	S2
سنگی	-	-	21/49	4/02	0/23	-	1/03	-	-	-	1/02	-	23/31	49/65	S3-1-R	S3
سبز	-	-	-	-	0/78	50/85	2/40	-	-	1/17	3/93	2/25	0/15	32/63	S4-1-R	S4
سنگی	-	-	33/59	6/01	-	-	0/2	-	-	-	21/49	2/37	32	22	S4-2-R	S4

شناسایی مواد سازنده رنگ‌های سبز

رنگ سبز که کاربرد آن نسبت به رنگ قرمز و آبی کمتر است در جدول‌کشی دو نسخه S1 و S6 به‌کاررفته است. طیف EDX هر دو نمونه وجود Pb و Cu را با درصد بالا نشان داد (تصویر ۱۱) که به علت استفاده از ترکیبات مس و سرب است. برای شناسایی ترکیبات به‌کاررفته در این دو رنگ از آن‌ها طیف FTIR و رامان گرفته شد. در طیف FTIR نمونه S1-1-G که با نمونه‌برداری و به روش قرص گرفته شد نوارهای 2921 cm^{-1} و 1627 و 1587 و 1042 وجود وردیگریس با نام شیمیایی استات بازی مس و نوارهای 3432 cm^{-1} و 1412 و 680 وجود سفید سرب را ثابت کرد و در طیف FTIR نمونه S6-G که به روش ATR و بدون نمونه‌برداری انجام شد، نوارهای 2918 cm^{-1} و 2850 و 1585 وجود وردیگریس، نوارهای 3338 cm^{-1} و 1416 و 669 وجود سفید سرب و نوارهای 874 cm^{-1} و 1042 وجود کاغذ را نشان داد (تصویر ۱۲). نوارهای 509 ، 614 ، 682 ، 929 ، 1346 ، 1419 ، 1451 و 1554 cm^{-1} نیز در طیف رامان نمونه S1-1-G وجود وردیگریس را ثابت کرد (تصویر ۱۳). در هر دو نمونه مخلوط وردیگریس و سفید سرب به کار رفته است که در متون قدیمی از کاربرد این دو ماده برای ایجاد رنگ سبز روشن بسیار نام برده شده است (مایل هروی، ۱۳۷۲). در جدول ۵ نتایج آنالیز نیمه‌کمی نمونه‌های سبز و در تصویر ۱۴ کاربرد رنگ سبز در این دو نمونه آمده است.

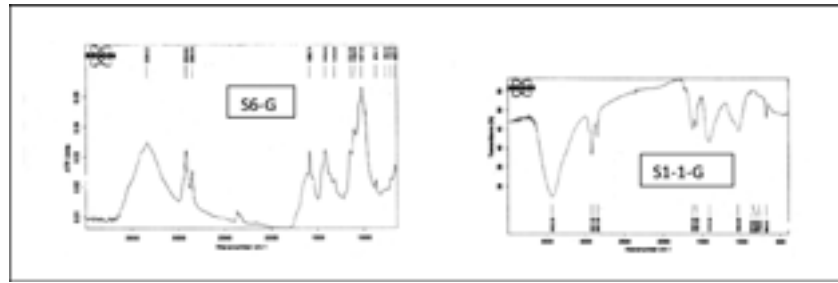

تصویر ۱۱

طیف EDX رنگ‌های سبز به‌کاررفته
در دو نمونه از نسخ

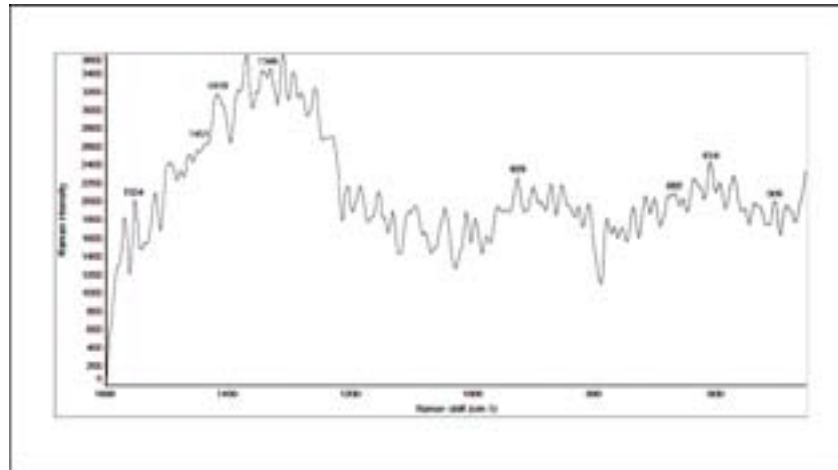
تصویر ۱۲

طیف FTIR نمونه S1-1-G که به روش
قرص و به صورت عبوری و نمونه S6-G
که به روش ATR و به صورت جذبی
گرفته شده است.

تصویر ۱۳

طیف رامان رنگ سبز نمونه S1-1-G

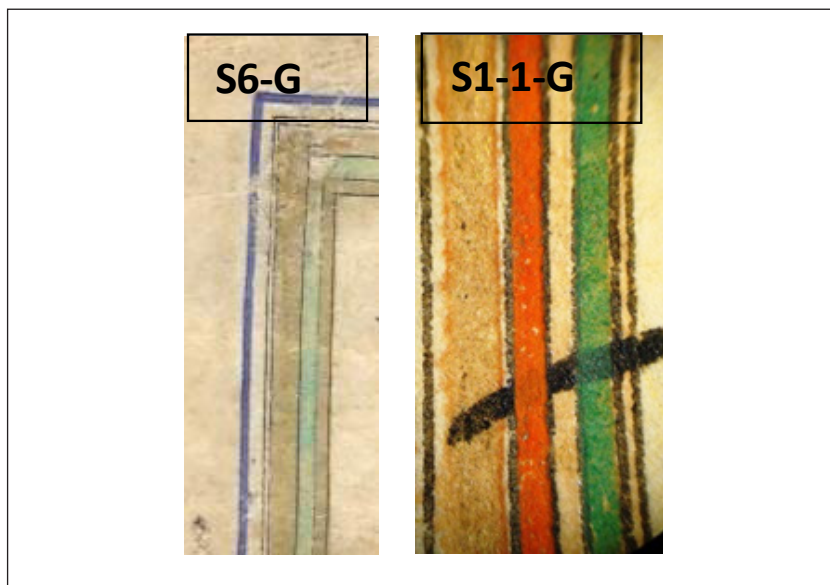

جدول ۵

نتایج آنالیز نیمه کمی عنصری
رنگ‌های سبز با روش EDX

شناسایی	عناصر موجود در آنالیز EDX													شماره نمونه	شماره نسخه
	Cl	Cu	S	Fe	Pb	K	Na	Mg	Al	Ca	Si	O	C		
زنگار (وردیگریس) و سفید سرب	8/33	22/91	-	-	31/21	-	-	-	0/65	9/92	0/89	90/65	20/03	S1-1-G	S1
زنگار (وردیگریس) و سفید سرب	2/71	7/35	-	1/34	38/22	1/04	-	0/11	1/35	4/30	4/26	3/08	36/24	S6-G	S6

تصویر ۱۴

تصویر میکروسکوپی از کاربرد رنگ سبز در نمونه‌های S6-G و S1-1-G که در هر دو نمونه مخلوطی از وردیگریس (زنگار) و سفید سرب به کار رفته است، بزرگنمایی 40X

نتیجه‌گیری

برای تزیین نسخه‌های خطی قرآنی معمولاً از جدول‌کشی، تزیین ابتدای سوره و انتهای آیه استفاده می‌شده است و در این تزیینات رنگ‌های متنوعی مثل آبی، قرمز، سبز، زرد و طلایی به کار رفته است. در این پژوهش رنگ‌های به کار رفته در چند نسخه خطی قرآنی مربوط به دوره صفوی با روش‌های شیمیایی و دستگاهی بررسی و آنالیز شد. نتایج نشان داد که در این تزیینات هم از رنگ‌دانه‌های معدنی مثل لاجورد، سنگرف، سرنج، سفید سرب و وردیگریس و هم از رنگ‌های آلی با منشأ گیاهی مثل نیل و روناس (آلیزارین) استفاده شده است.

موادی مانند نیل، لاجورد، سنگرف، سرنج، روناس و سفید سرب از مواد رایج برای کتاب‌آرایی بوده است که در متون قدیمی و منابع مختلف دوره صفویه به‌وفور از آن‌ها نام برده شده است؛ از طرف دیگر در هیچ‌یک از نسخه‌های مورد بررسی مواد به غیر از مواد متداول آن دوره به کار نرفته است که این، اصالت نسخه‌ها را ثابت می‌کند. شناسایی رنگ‌دانه‌ها و رنگینه‌ها یکی از مهم‌ترین روش‌های تأیید اصالت نسخه خطی است.

همان‌گونه که در نتایج شناسایی رنگ‌ها مشاهده می‌شود برای تهیه برخی رنگ‌ها، از مخلوط دو رنگ‌دانه استفاده شده است. در نسخه‌های بررسی شده نیل و وردیگریس همراه با سفید سرب به کار رفته‌اند. نقش سفید سرب که در متون قدیمی هم از آن زیاد نام برده شده است به‌درستی روشن نیست، ولی به‌نظر می‌رسد که سفید سرب در ترکیب

با روناس طیف‌های متفاوت رنگ قرمز مثل صورتی و گل‌بهی و همچنین در ترکیب با نیل و لاجورد، رنگ آبی روشن و در ترکیب با زنگار، سبز پسته‌ای (سبز روشن) ایجاد می‌کرده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از دکتر محمدرضا ابویی مهریزی که مجموعه بزرگی از اوراق و نسخ خطی را در اختیار قرار دادند، از دکتر رسول ملک‌فر و سعیده شایق برای انجام آنالیز طیف‌سنجی رامان و از آقای محمد تهرانی برای ترجمه متون عربی تشکر و قدردانی نمایند.

منبع

کتاب فارسی

پورتر، ایو. (۱۳۸۹). *آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی*. (زینب رجبی، مترجم). تهران: فرهنگستان هنر، ص ۸۷.

طبری، محمد بن ایوب الحاسب. (۱۳۹۱). *تحفة الغرائب*. (جلال متینی، مصحح). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. صص ۱۴۱-۱۴۵.

منشی قمی، احمد بن حسین. (۱۳۵۹). *گلستان هنر*. (چ ۲). (احمد سهیلی خوانساری، کوششگر). تهران: منوچهری.

مایل هروی، نجیب (گردآورنده). (۱۳۷۲). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مقاله فارسی

آل داوود، سیدعلی. (۱۳۸۹). «رنگ‌آمیزی کاغذ و مرکب‌سازی، برگرفته از کتاب جواهرالصنایع». *نامه بهارستان*، سال یازدهم، دفتر ۱۶، صص ۲۷-۳۶.

بحرالعلوم، فرانک و بهادری، رویا. (۱۳۹۰). «طلایا به‌مانند طلا». *نامه بهارستان*، دفتر ۱۸-۱۹، صص ۱۵۷-۱۶۱. حاجیان، شیوا و مهناز عبدالله خان گرجی. (۱۳۸۷). «شناسایی رنگ‌های مورد استفاده در سه نسخه عقدنامه عصر قاجار». *مرمت و پژوهش*، شماره ۴، صص ۱۱۹-۱۳۰.

کردوانی، لی‌لی و دیگران. (۱۳۹۳). «مطالعات حفظ و مرمت پوست‌نوشته‌ای قرآنی متعلق به سده‌های سوم و چهارم ق». *دوفصلنامه مرمت و معماری ایران*، سال چهارم، شماره هفتم، بهار و تابستان، صص ۱۷-۲۷. لامعی رشتی، محمد و دیگران. (۱۳۸۸). «آنالیز عنصری مرکب‌های به‌کاررفته در قطعات پوست‌نوشته قرآن با روش میکروسکپی». *نامه بهارستان*، سال دهم، دفتر ۱۵، صص ۱۷۷-۱۸۴.

معزین بادیس. (۱۳۸۹). «رساله بوقلمون در رنگ‌ها». (نادر مطلبی کاشانی، کوششگر). *نامه بهارستان*، سال ۱۱، دفتر ۱۷، صص ۱۷-۳۰.

منابع لاتین

کتاب لاتین

- Balfour-Paul, J. (1990). *Indigo in the Arab world, in: Dyes in History and Archaeology*. York: Textile Research Associates, pp56-89.
- Delamar, F. and B. Guineau. (2010). *Colour Making and Using Dyes and Pigments*. UK: Thames and Hudson.
- Gettens, R. J.; West Fitzhugh, E. (1997). *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*. Ashok Roy (ed.). National Gallery of Art and Oxford University Press. Washington, DC: Oxford University Press, vol: 2.
- Gettens, R.; Feller, R.; Chase, W. T. (1997). *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*. Roy, A. (ed.). National Gallery of Art and Oxford University Press. Washington, DC: Oxford University Press, vol: 2.
- Kuhn, H. (1997). *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*. A. Roy (ed.). National Gallery of Art and Oxford University Press. Washington, DC: Oxford University Press, vol: 2.
- Pelesters, J. (1997). *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*. Ashok Roy (ed.). National Gallery of Art and Oxford University Press. Washington, DC: Oxford University Press, vol: 2.
- Schwepe, H. (1997). *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*. West FitzHugh, E., (ed). National Gallery of Art and Oxford University Press: Washington, DC, Oxford, vol: 3.
- Schwepe, H; Winter, J. (1997). *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*. West FitzHugh, E., (ed), National Gallery of Art and Oxford University Press: Washington, DC, Oxford, vol: 3.
- West Fitzhugh, E. (1986). *Artists Pigment: A handbook of their history and characteristics*. Feller, R., (ed). National gallery of art, vol: 1.

مقاله لاتین

Anselmi, K.; et al. (2016). "MOLAB® meets Persia: Non-invasive study of a sixteenth-

- century illuminated manuscript Chiara”. *Studies in Conservation*, Sup. 1, pp185-192.
- Barkeshli, M. (2009). “Historical and scientific analysis of Iranian illuminated manuscripts and miniature paintings”. *Golestan-e Honar*, Vol: 5, Issue: 2 (16), pp8-22.
- Barkeshli, M.; Ataie G. H. (2008). “pH Stability of Saffron Used in Verdigris as an Inhibitor in Persian Miniature Paintings”. *Restaurator*, Volume 23, Issue 3, pp154-164.
- Chaplin, T. D. (2006). “Raman spectroscopic analysis of selected astronomical and cartographic folios from the early 13th century Islamic ‘Book of Curiosities of the Sciences and Marvels for the Eyes’”. *J. Raman Spectrosc*, pp865-877.
- Hayes, V.; S. Denoël; Z. Genadry; B. Gilbert. (2004). “Identification of pigments on a 16th century Persian manuscript by microRaman spectroscopy”. *J. Raman Spectrosc*. 35, pp781-785.
- Kasiri, M. B. (2015). “Identification of Lazurite Pigment in Persian Miniatures by PIXE and AFM Methods”. *J. Color. Sci. Tech.*, JCST-06-04-2015-1579.
- Koochakzai, A. R. A.; Nemati Babaylou1, A.; Daneshpoor, L. (2016). “Identification of Pigments Used in Decoration of Paper Inscription Related to Ansarin House of Tabriz”. *J. Color. Sci. Tech.*, pp297-306.
- Mahmoudi Khorandi, M.; M. Gulmini1; M. Aceto; A. Agostino and H. Sayyadshahri. (2016). “the non-invasive approaches to identify the dyes and pigments of the Haft Awrang-i Jāmi”. *Second International Conference on Natural Sciences and Technology in Manuscript Analysis*, Book of Abstracts, Hamburg University, pp13-14.
- Samanian, Kouros; Abbasi, Zahra; Dashtizadeh, Maryam. (2014). “Archaeological perspective on the Egyptian girl tableau attributed to Kamal-al-Molk : the Iranian royal painter in the Qajar era (1794 -1925 AD)”. *Mediterranean archaeology & archaeometry*, Vol: 14, No:1, pp75-92.